

УДК94(477)“19”:00189М.Грушевський

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ У ПРОЦЕСАХ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ (УКРАЇНСЬКЕ НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО У КИЄВІ: МІЖ ПРОСВІТОЮ І НАУКОЮ)

Зінаїда ЗАЙЦЕВА

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана,
кафедра політичної історії,
Проспект Перемоги 54/1, Київ, 02000, Україна

У контексті загальних тенденцій українського наукового руху кінця ХІХ – початку ХХ століть досліджено науково-організаційну діяльність М. Грушевського в Українському науковому товаристві у Києві. Спростовано низку історіографічних штамів, акцентовано науковий характер київського товариства. На основі застосування елементів крестемпорального аналізу доведено вирішальну роль М. Грушевського у впровадженні науково-академічних засад функціонування Українського наукового товариства у Києві, апробованих ученим Науковому товаристві імені Шевченка у Львові.

Ключові слова: український науковий рух, Михайло Грушевський, Наукове товариство імені Шевченка у Львові, Українське наукове товариство у Києві, українознавство, наукові видання, популяризація науки.

Михайло Грушевський – ключова фігура в історії української науки. Він не лише автор фундаментальних досліджень у галузі української історії. Творча діяльність ученого виходить за межі власне його історичного фаху, він володів надпредметною рефлексією у сфері гуманітарних наук і до того ж мав видатні організаційні здібності. Ця грань його таланту яскраво виявилася у головній справі усього його життя – інституціоналізації української науки. Наслідуючи ідеї Володимира Антоновича та інших громадівців щодо створення української академії наук М. Грушевський в умовах складної сувор'язі соціокультурних, національних і політичних суперечностей у Східній Галичині підняв статус Товариства імені Шевченка (НТШ) з літературно-видавничої корпорації до наукової інституції зі стандартними ознаками академії наук. Цим аспектам присвячено значну кількість різних за форматом, жанрами та аудиторним спрямуванням публікацій. Натомість діяльність М. Грушевського в Українському науковому товаристві в Києві (УНТ) досліджено слабше, її потрактовано схематично та з відбитком застарілих стереотипів. Головна ідея цієї статті полягає у з'ясуванні, як, не будучи фундатором УНТ і обертаючись в атмосфері невиразної національно-культурної ідентичності київського кола діячів, М. Грушевському вдалося закласти основи академічності в новоствореному українському товаристві. Сміслова транскрипція теми розвитку українського наукового руху у цьому дослідженні досягнута зміною в напрямі розширення частково

апробованого автором в інших дослідженнях “пошукового поля” проблеми. Методологічний підхід до неї ґрунтується на визнанні креативної суперечності між існуючими суспільними структурами і діяльністю як процесом. Діяльність, за Е. Гіденсом та іншими соціальними теоретиками, значуща лише тому, що в свідомості дійових осіб світ постає інституціонально структурованим.

З усіх суспільних інститутів активісти української ідеї ще в останній третині XIX ст. зробили ставку на національну науку, вважаючи, що “науку ніхто не вдарить”. Зрозуміло, що українська наука мала і могла конвертуватися в політичні вимоги, тому російський уряд “безпардонно бив коли не по науці, то по тих учених, котрі хотіли сказати щось на обґрунтування українофільства”¹. У ситуації адміністративно-політичного обмеження функціонування української мови у вищих сферах освіти і культури реалізацію ідеї української науки було перенесено до Львова. Діючи на галицькому ґрунті, М. Грушевський не втрачав з поля зору події у російській частині України. Цілком зрозумілим є його балотування на голову УНТ. Тут варто звернутися до короткого огляду історіографії цього товариства, оскільки вона “застигла” на рівні низки стереотипів, які час від часу повторюються у публікаціях.

Академічна історіографія УНТ почала складатися після випадку, про який наукознавець Валентин Онопрієнко згадував, що його інтерес до УНТ виник у 1984 р. під час роботи над книжкою про академіка П. А. Тутковського. В Інституті рукопису він натрапив на документи товариства, про яке не зміг знайти жодних згадок у радянській історіографії². Спроба дослідника використати інформацію про УНТ призвела до створення в Інституті історії АН УРСР комісії, яка повела справу до винесення Онопрієнку догани. Один із членів комісії В. Сарбей, котрий сам не раз потерпав від ідеологічних нотацій, сказав тоді, що ще не час писати про УНТ. Вся інформація про товариство і його голову зберігалася у спецсховищах. Однак зауважимо, що тоді поза увагою дослідників залишилася публікація в академічному журналі за 1967 р. під назвою “Українське наукове товариство в Києві”³. Те що вона вміщена в розділі “Наш календар” та й рік публікації указують на ювілейний характер замітки. Тодішній редактор журналу Ф. Шевченко допустив у ній навіть згадування імені М. Грушевського.

Низка праць, присвячених УНТ, вийшла після обговорення у 1988 р. на Президії АН України проблеми реабілітації українських учених та неупередженого висвітлення історії Української Академії наук. Дослідниця Т. Щербань простежила 14-літню історію діяльності УНТ й опублікувала низку тематичних статей та брошур. Особливість узагальнень, зроблених авторкою, у тому, що вона занадто акцентувала вільний, демократичний, а тому може скластися враження – майже “любительський”

¹ Михайло Грушевський, “Велике діло,” *Михайло Грушевський, Твори у 50-ти томах* (Львів: Світ, 2015), т. 10(1), 357.

² Валентин Онопрієнко і Тетяна Щербань, *Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві* (Київ: Інформаційно-аналітичне агентство, 2008), 7.

³ Андрій Катренко і Тарас Суло, “Українське наукове товариство в Києві,” *Український історичний журнал* 5 (1967): 131.

характер наукової діяльності товариства, що, на нашу думку, применшує вагомість цієї інституції як науково-академічної. У подальшому історіографія УНТ і діяльності в ньому М. Грушевського збагатилася низкою статей, нарисами, розділами в монографіях.

Здобутки розробки цієї теми залишаються незначною мірою долученими до сучасної парадигми наукового знання. Приміром, у доповіді, виголошеній 26 листопада 2013 р. на ювілейних Загальних зборах Відділення фізики й астрономії НАН України, присвячених 95-й річниці Академії наук, академік В. М. Локтєв неправильно подає історію товариства. “Проіснувало УНТ недовго – у 1907 р. було припинено роботу П Державної думи і діяльність Товариства майже зійшла нанівець”. У 1910 р., УНТ, на його думку, “розпалося, багато його членів емігрувало”⁴. Ці два твердження абсолютно не відповідають дійсності. У публікаціях істориків також усе ще трапляються інші некоректні оцінки товариства та діяльності в ньому М. Грушевського. Одним із завдань цієї статті є розкриття усталеного і закріпленого у підручниках стереотипного образу київського товариства як культурно-просвітницького.

Ідея заснування українського наукового товариства виникла у колі Київської громади, представленій В. Б. Антоновичем, І. В. Лучицьким, В. П. Науменком, Я. М. Шульгиним, В. М. Леонтовичем. Вони вважали, що настав час завершити вихід журналу “Кіевская старина”, заснувати нове видання й для його підтримки заснувати наукове товариство. Цим намірам сприяла активізація ліберально-опозиційних і радикальних сил у Росії по кількох напрямках. Відзначення 40-ліття юридичної реформи супроводжувалося широким земським рухом за розширення місцевого самоврядування. На фоні підготовки до участі представників від Росії у Міжнародному конгресі журналістів (Відень, 1904 р.), на якому імперія не бажала виглядати надто одіозною, впевненіше звучали голоси за лібералізацію законодавства про пресу, дебатовалися перспективи задоволення потреб численних народів імперії у національному друці.

Упродовж 1904 р. до МВС надходили численні запити і пропозиції, зокрема щодо шрифтів для литовсько-жмудських та інших національних видань. Один із видавців газети “Кіевские отклики” Н. Рузький звернувся з проханням дозволити вихід газети без попередньої цензури. Того ж року за підписом відомого адвоката В. Д. Спасовича до МВС надійшла записка про необхідність створення у Варшаві “Польського наукового товариства”, до якої додавався проект статуту. І лише під самий кінець 1904 р. видавець і редактор “Кіевской старины” Володимир Науменко планував поїздку до Петербургу. “Науменко їде добиватись розширення програми і націоналізації Кіевской старины”, писав 6 грудня 1904 р. Є. Чикаленко М. Грушевському у Львів⁵. Однак тоді поїздка в справі скасування обмежень вживання української мови у друці не відбулася.

⁴ Вадим Локтєв, “Неісторичні паралелі,” *Вісник НАН України* 12 (2013): 67.

⁵ *Листування Михайла Грушевського*, ред. Любомир Винар, Ігор Гирич та Світлана Панькова (Київ, Нью-Йорк: Простір, 2010), т. 5, 57.

Потеплінням, яке увійшло в історію як весна Святополка-Мірського, на відміну від киян, оперативно скористався М. Грушевський. 1903 р. у журналі міністерства освіти вийшла його оглядова стаття про діяльність НТШ у Львові, у якій, з-поміж іншого, подано інформацію про практику видання україномовних наукових праць НТШ. Наступного року у збірнику Петербурзької академії наук українською мовою опублікована праця “Звичайна схема русскої історії та справа раціонального укладу історії східного слов’янства”. Стаття відзначалася новизною історіографічних ідей і водночас вводила у правове поле український національний рух. У 1904 р. у Петербурзі вийшло перше видання “Очерка истории украинского народа” М. Грушевського. “Нова книжка – нові часи” – саме так назвав відгук на працю учителя С. Томашівський. На тлі цих знакових подій українського інтелектуального життя йшла підготовка академіками Ф. Коршем і О. Шахматовим записки “Про скасування утисків малоросійського друкованого слова”, в якій українську визнано окремою від російської східнослов’янською мовою.

Розширення контексту дає змогу, по-перше, відійти від монокаузалізму, який проявляється у прив’язці активізації українського руху винятково до початку російської революції 1905 р. Як рудимент старої історіографії цю точку відліку практикують і сучасні історики. По-друге, уникнути спрощеного підходу до утворення УНТ, коли його розглядають в однібічній залежності від однієї фігури – автономно діючої постаті М. Грушевського. Така абсолютизація не розкриває особливостей його діяльності в підросійській частині України, змісту непорозумінь і суперечностей між М. Грушевським і киянами та як наслідок зведення їх лише до персонально-особистих неприязних стосунків, окреслення негативних рис характерів.

Отож план реформування “Кіевской старины” розробляли ще до зміни агрегатного стану імперського соціуму, яка настала після 9 січня 1905 р. Підсумком тривалих нарад у редакції журналу за участю В. Науменка, В. Леонтовича, Є. Трегубова, О. Левицького, Є. Чикаленка був вироблений проект, за яким змінювалася назва журналу. Він мав називатися “Україна” (використовувалося саме таке написання: “і” замість “ї”; неврахування цієї особливості не одного автора спонукало до ототожнення цього видання, яке виходило за редакцією В. Науменка, з іншим журналом “Україна”, який у 1913 р. започаткував М. Грушевський). Проект київських громадівців передбачав також утворення українського наукового товариства, яке мало забезпечити стабільний вихід нового часопису. Отже, громадівцям передусім ішлося про журнал. Наукове товариство розглядали як похідну структуру від журналу. Воно мало “підпирати” його організаційно та інтелектуальною працею, тобто публікаціями.

На цьому варто зупинитися детальніше, оскільки невдовзі Грушевському довелося зайнятися “пересипанням” фігур на східноукраїнському національно-культурному Олімпі, представленому членами Громади. Будучи гуртком, тобто своєрідним різновидом інтелектуального і соціально-національного зв’язку певного кола осіб, Громада – за структурою, обсягом та напрямками діяльності – тривалий час мусила бути адаптивною до імперського політичного порядку. Формою її

самопред'явлення впродовж чверті століття була “Кіевская старина”, яку через значну частку в ній белетристики можна кваліфікувати як альманах. Гурток, діючи без статуту, на відміну від наукового товариства мав хиткі механізми внутрішньої впорядкованості та слабо узгоджену картину діяльності. Радикальне оновлення форм і напрямів національно-культурного руху гурток не міг, однак особлива заслуга громадівців полягає в тому, що їм вдалося довести справу до офіційної реєстрації УНТ.

Статут товариства, на основі якого воно було зареєстровано 9 грудня 1906 р., підписали В. Науменко, В. Антонович, І. Лучицький, П. Житецький. “Прошение до губернського по делам об обществах присутствии” на дозвіл організувати УНТ за своїм підписом подав видавець і редактор “Кіевской старины”, директор гімназії В. Науменко. Підпису М. Грушевського не було. Безумовно, він брав участь в обговоренні статуту УНТ. У його паперах є кілька рукописних правок статуту товариства, а окремі параграфи сформульовані так, що засвідчують врахування його досвіду головування в НТШ, однак учений ніколи не стверджував, як це представлено в грушевськознавчій історіографії, що саме він заснував УНТ.

Ідейна й організаційна ініціатива щодо заснування УНТ належить В. Науменку. “Думка йшла від Науменка”, – згадував Д. Дорошенко, який певний час був секретарем УНТ. “Він читав проект статуту на засіданні редакції “України”. Тоді ж був намічений склад членів [товариства]”⁶. Та й сам М. Грушевський по свіжих слідах події відзначав, що “групою українських учених Київа був вироблений план “Українського наукового товариства”⁷. Навіть у 1920–1930-х роках Грушевський не раз констатував, що “з проектом виступила восени 1906 р. ініціативна група з кругів “Старої громади”⁸. Іншим разом він знову відзначав, що “ідея сього товариства була висунена його ініціаторами в 1906 р. для того, щоб на його плечі переложити з плечей “Старої громади” видання українознавчого органу (з “Кіевской старины”, перехрещеної р. 1907 на “Україну”)⁹.

Отже, динаміку трансформації інституціональної системи української науки варто розглядати не лише в біографічному аспекті Грушевського, обмежуючись штампами на кшталт “Грушевський заснував УНТ”, “переніс свої львівські установи до Києва” і т. п. Учений ніколи не називав себе засновником УНТ, що як аксіома стверджується у публікаціях, однак незаперечним є те, що ставши його головою він реалізував академічний вектор його організаційного становлення і діяльності як національної інституції.

⁶ Дмитро Дорошенко, *Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки)* (Київ: Темпора, 2007), 128.

⁸ Грушевський, “Велике діло,” 360

⁹ Михайло Грушевський, “Три академії,” *Михайло Грушевський, Твори у 50-ти томах* (Львів: Світ, 2015), т. 10(1), 403.

Робота УНТ почалася з Установчих зборів 29 квітня 1907 р., які обрали тимчасове бюро у складі семи членів, а не 21, як вважає О. Гомотюк¹⁰. Товариство усього мало 21 члена-засновника, хоча запрошення були надіслані 37 потенціальним членам. На голову бюро за таємною процедурою балотувалися М. Грушевський, І. Луцицький, В. Науменко і Ф. Вовк. Відповідно до результатів голосування головою обрано М. Грушевського, який отримав 14 голосів. За Луцицького і Науменка подано по 2 голоси, за Ф. Вовка – 1. Заступниками голови обрали О. Левицького (16 голосів) і В. Науменка (10 голосів). Процедура таємного голосування засвідчила певні зрушення у балансі настроїв, хоча цілком зрозуміло, що реальної альтернативи кандидатурі М. Грушевського – професору університету, напрощуд продуктивному досліднику, успішному голові НТШ – просто не було у Києві. Адже серед засновників УНТ переважали викладачі гімназій, члени редакцій, службовці середньої ланки.

З епізоду обрання на голову УНТ Грушевський виніс глибокі відчуття певності у своїй місії діяча загальнонаціонального масштабу. Звертаючись до зборів учений оцінив своє обрання як довіру до його досвіду праці в НТШ, наголосив, що цим вибором задокументовано тісний зв'язок “нового вогнища української наукової думки” з науковою роботою, яку до утворення УНТ вело тільки львівське товариство¹¹.

Відомо, що соборницька ідея, яку актуалізував М. Грушевський, не у всіх киян зустріла підтримку, “проявилася нехоть окремих осіб до зближення” з галицьким досвідом¹². На той час вже виявилось кілька відомих ліній конкурентних протистоянь у видавничій справі, дотичних до неї мовно-лексичних дискусій та персонально-особистісних непорозумінь. Пересторогою для М. Грушевського було охолодження стосунків з В. Антоновичем, який очолював “комітет спадкоємців”, що розпоряджався виділеними В. Симиренком коштами на видання й інші потреби українського руху¹³. Розбудова товариства потребувала перерозподілу коштів. Здавна напруженими були стосунки з В. Науменком. Атмосферу непевності і ризику навколо кандидатури М. Грушевського могло створювати його мешкання і праця у Львові, адже “Тимчасові правила про товариства і союзи” забороняли керівництво товариствами особами, які перебували за кордоном. Заборона стосувалася лише політичних товариств і в цьому контексті не випадковим виглядає запуск спецслужбами атестації УНТ як таємного політичного утворення, яке загрожує цілісності двох імперій.

¹⁰ Оксана Гомотюк, *Злет і трагедія українознавства на зламі епох (90–ті рр. XIX – перша третина XX ст.): монографія* (Тернопіль: Економічна думка, 2007), 307; Оксана Гомотюк, “Михайло Грушевський – архітектор науки про українознавство,” *Психологія і суспільство* 2 (2010): 38.

¹¹ Грушевський, “Українське наукове товариство в Києві й його наукове видавництво,” 178.

¹² Олександр Грушевський, “Українське наукове товариство в Києві та Історична секція при Всеукраїнській академії наук,” *Україна* 4 (1924): 180.

¹³ Світлана Панькова, “Михайло Грушевський та “Украинский вестник” у світлі листів Олександра Лотоцького (1906 рік),” *Архіви України* 5–6 (2017): 69.

Отож не дивно, що обрання головою було для М. Грушевського приємною несподіванкою. У щоденнику під датою 29 квітня він зробив такий запис: “Несподіваний вибір зробив на мене дуже приємне вражіння, я почув ґрунт в Києві і позицію для роботи”¹⁴. Згодом, по збігу значного часу М. Грушевський не раз згадував про збори, на яких М. Лисенко “виразно пішов проти В. П. Науменка й Ів. Лучицького”, які обстоювали лінію “Кіевской старины” – лінію застарілого українофільства, що і вирішило зміну напряму нового товариства і постання його як “чисто української організації”¹⁵. По збігу значного часу, вже будучи академіком ВУАН, не раз згадуючи “пам’ятні перші установчі збори товариства 29 квітня 1907 р.”, Грушевський констатував, що вони “твердо і ясно взяли українську лінію проти планів деяких представників старого українофільства, що бажали в новім товаристві утворити легалізовані статуарні форми для тої національно невиразної роботи, яка велася “Старою громадою...”¹⁶. Обрання М. Грушевського головою стало висхідним моментом для втілення його проекту наукової і видавничої діяльності товариства.

Повноваження бюро тривали до кінця року, відтак керівною структурою стала обрана 30 грудня 1907 р. Рада товариства. Таємним голосуванням її головою і відповідно товариства обрано М. Грушевського, заступниками – В. Щербину й О. Левицького. В. Науменко до складу Ради не увійшов, не було його і серед новообраних співголів¹⁷. Це був важливий момент, який знаменував перехід права репрезентувати національну цілісність у науці й культурі від українофільського ядра інтелігенції до діячів, свідомих національної ідентичності. Він вкладається у формулу боротьби *українців з малоросами*, яка на партійно-політичному рівні завдяки ініціативам молодшого покоління національних діячів, вже мала партійно-організаційні здобутки.

Початок діяльності УНТ можна порівняти зі станом в НТШ у 1890–1892 роках, коли реалізація ідеї науки, набираючи практичних обертів, зустрілася з протипагами та гальмівними чинниками. Проте труднощі і тертя у Києві виникли на іншому ґрунті, ніж свого часу у Львові. Голова УНТ опинився в цитаделі, за його виразом, “прикровенних українознавців”, “гоголівців”), які трактували українську тематику у парадигмі локально-краєзнавчих досліджень без наголошення радикально-національних відмінностей, щоб не викликати звинувачень у сепаратизмі. Це були *українці російської культури*, які не мали досвіду використання української мови у сфері науки, сумнівалися у можливостях її функціонування у науковій сфері, допускали навіть в умовах, коли ситуація в імперії покращилася для національних ініціатив, продовження практики двомовності видань. На протипагу поміркованим починанням

¹⁴ М. С. Грушевський, “Хроніка Українського наукового товариства в Києві”, 1904–1910 рр., Київ, 1908, с. 151.

¹⁵ Михайло Грушевський, “Всеукраїнська Академія наук (ВУАН),” *Україна* 1–2 (1925): 215.

¹⁶ Грушевський, “Три Академії,” 401.

¹⁷ “Хроніка Українського наукового товариства в Києві,” *Записки Українського наукового товариства у Києві* 1 (1908): 151.

“гоголівців” (останні названі так не лише тому, що мешкали переважно на вулиці В. Гоголя, а й у конотативному аспекті), які орієнтувалися на російську культуру і мову, пасували перед труднощами використання української мови в наукових текстах, М. Грушевський переконував у необхідності видання титульного наукового органу товариства винятково українською мовою з дотриманням академічних стандартів. Ним мали стати “Записки УНТ”.

Між тим більшість членів товариства очікувала, що титульним органом УНТ стане вже існуючий журнал “Україна”, дозвіл на видання якого В. Науменко отримав від київської адміністрації 15 грудня 1906 р. Можливість видання журналу під національно орієнтованою назвою сприймалася як перемога. Навіть через 10 років В. Науменко згадував, що з цього “всі дуже раділи”, а О. Русов на честь події рифмував: “Веселися вся громада / Буде знову орган в нас! / Була й буде у нас “Рада”, ще й “Україна” завелась”¹⁸. Журнал не був офіційним органом УНТ, як стверджується в деяких публікаціях. Тим більше некоректно називати Грушевського редактором цього видання. Журнал виходив упродовж 1907 р. коштом і за редакцією В. Науменка, а не М. Грушевського, як це помилково зазначають деякі автори, зокрема, історик І. Верба пише, що “до своїх численних обов’язків у 1907 р. Михайло Сергійович додав і редагування наукового часопису українознавства “Україна”, проте згодом від нього відійшов”¹⁹. М. Грушевський не перетворив його у 1913 р. у кварталник, як некоректно стверджує О. Валіон та інші автори²⁰. У дійсності тоді за ініціативою Грушевського було засновано новий журнал під назвою “Україна”, який не мав спадкоємного зв’язку з журналом В. Науменка 1907 р.²¹

З кулуарів дискусії про орган товариства кілька разів виносили на розгляд загальних зборів й Ради УНТ. М. Грушевський послідовно відхиляв пропозицію надати існуючому журналу статус титульного видання товариства. Наприкінці 1907 р. склалася патова ситуація: збори проголосували за те, щоб “Україна” була титульним виданням, голова товариства утримався від голосування. Його аргументи зводилися до того, що журнал В. Науменка не має чіткої редакційної політики, хвибує на двомовність і друкуючи публіцистику, не відповідає науково-академічним стандартам. Своїм завданням голова товариства вважав започаткування

¹⁸ Володимир Науменко, “А. А. Русов и его общественная и литературно-научная работа на Украине и для Украины,” *Украинская жизнь* 3 (1916): 30; Владимир Науменко, *Александр Александрович Русов и его общественная и литературно-научная работа на Украине и для Украины* (Чернигов: Б.и., 2010), 37.

¹⁹ Юрій Шаповал і Ігор Верба, *Михайло Грушевський* (Київ: Альтернативи, 2005), 113; Ігор Верба, “«З 1906 р. діяльність Грушевського стала все більше переноситися на Велику Україну до Києва» (Михайло Грушевський у 1906–1913 роках),” *Віче*, ред. Віктор Гусев (Київ: Експрес-Поліграф, 2011), 170.

²⁰ Оксана Валіон, “Михайло Грушевський і Наддніпрянщина (кін. XIX – поч. XX ст.),” *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Історична* 3 (2005): 103.

²¹ Павло Усенко, “Призабута “Україна” (До історії часопису),” *Сучасність* 5 (2001): 105–110.

україномовну наукову періодику, якої на той час не було в Росії. Зрештою рішення про започаткування “Записок УНТ” усе ж було прийнято Радою у грудні 1907 р.

На наступному засіданні Ради у січні 1908 р. О. Косач (Олена Пчілка) пропонувала зберегти бодай назву “Україна” за новостворюваним виданням. М. Грушевський не дав згоди, мотивуючи свою позицію тим, що така назва зобов’язе обмежитися рамками української тематики і звизить наукову проблематику товариства, яке віддаючи пріоритет українознавчій тематиці за статутом мало розробляти також інші галузі науки²². Голова товариства наполягав на назві “Записки УНТ”. Він послідовно обстоював академічний принцип видавничої діяльності новоствореного товариства.

Невдовзі В. Науменко зіткнувся з браком коштів для продовження видання свого журналу. Крім того, журнал, що був наближений за типом і потенційною читацькою аудиторією до “Літературно-наукового вісника” (ЛНВ), видання якого М. Грушевський розпочав у Києві, не витримував конкуренції і втрачав передплатників. “Україна” їх мала на середину 1907 р. 400, а ЛНВ – 720²³. Роль додаткового тиску на рішення В. Науменка припинити видання зіграли критичні відгуки І. Франка в ЛНВ, І. Джиджори у “Записках НТШ”. Франко відзначав, що статті журналу позбавлені наукової новизни, а публіцистиці бракує свіжих ідей. Зрештою В. Науменко відмовився від свого видавничого проекту і оприлюднив заяву редакції про припинення виходу журналу.

Позиція М. Грушевського щодо титульного видання УНТ пояснюється не персональними амбіціями, “вождизмом” його натури як це інколи сприймалося сучасниками, у зв’язку з чим він не раз відчував, що для київських діячів був “поперечним чоловіком”, оскільки не раз “заколював згоду в сімействі, мир і тишину”²⁴. Проектований ученим тип видання мав забезпечити академічний формат функціонування УНТ, вимагав орієнтації на стандарти наукової періодици, зразки якої на той час вже були напрацьовані на національному ґрунті “Науковим товариством ім. Шевченка у Львові”. Відмінність у позиціях полягала й у тому, що УНТ проектувалося громадівцями як вторинна, відносно журналу, інституція. Висхідним моментом їхніх трансформаційних заходів була організація оновленого журналу, а розгортання діяльності наукового товариства – завданням другорядного, підсобного характеру щодо журналу. М. Грушевський же мислив по-іншому: спочатку організація наукової праці у секціях і комісіях, а потім оприлюднення її результатів у виданні академічного формату, якими й стали “Записки УНТ”.

Отже, М. Грушевському вдалося усунути кадетів В. Науменка та І. Луцицького від активної діяльності в товаристві, припинити вихід редагованого В. Науменком двомовного журналу, тобто цілком відмовитися від білінгвізму українофілів і вперше

²² Протоколи засідань Ради Наукового товариства у Києві, 1907–1921 рр., Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Інститут рукопису, ф. Х, од. зб. 32919, арк. 5.

²³ Ігор Ткаченко, “Редакційна політика М. Грушевського в “Літературно-науковому віснику” (1907–1914),” *Український історичний журнал* 5 (2010): 93.

²⁴ Михайло Грушевський, “Спомини,” *Київ* 8 (1989): 114.

в Росії впровадити українське наукове періодичне видання. До початку війни товариство видало 21 спеціалізований збірник наукових праць, тематика яких охоплювала історичну, філологічну, етнографічну, природничу, науково-технічну й медичну проблематику. Порівняно з НТШ видавнича діяльність УНТ є значно скромнішою. Іншими були соціокультурні та фінансові можливості. УНТ, на відміну від НТШ, не отримувало фінансової допомоги з боку офіційних інстанцій. Спроби одержувати кошти по лінії земств виявилися марними. Відомо, що друк “Записок УНТ” покривався коштом В. Симиренки. До речі, в УНТ, як і в НТШ, авторам сплачували, хоча й невеликий, гонорар, що є одним із показників професіоналізації наукової діяльності.

Діяльність УНТ будувалася за принципом наукової спеціалізації, що сприяло збагаченню українознавчого корпусу знань, їх науково-дисциплінарній диференціації, виходу за традиційні межі гуманітарного українознавства й емансипації української науки від загальноімперських наукових структур. Спираючись на факт існування УНТ, українські політики маніфестували ідею створення у Києві Української академії наук, зокрема ця вимога була внесена до “Української платформи” партії кадетів, надрукованої 22 травня 1912 р. у зв’язку з виборами до Четвертої державної Думи.

Широкі зв’язки голови УНТ у науковому світі допомогли встановити київському товариству діалог з науковими установами Європи. Як на значно менший від НТШ термін діяльності УНТ, воно мало досить широкі контакти з іншими науковими інституціями. У формі взаємообміну виданнями товариство отримувало видання 57 наукових установ, зокрема Віденської, Сербської, Румунської, Паризької, Петербурзької, Нью-Йоркської академії наук, низки наукових товариств Відня, Праги, Базеля, Варшави, Вільно та інших міст²⁵. У 1913 р. членами УНТ стали член Нобелівського інституту шведський славіст Альфред Єнсен (приїздив до України, брав участь в Археологічному з’їзді в Чернігові), російський мо-вознавець, академік Олексій Шахматов, академік Федір Корш, російсько-польський славіст Ян Бодуен-де-Куртене, французький історик Шарль Сеньобос²⁶. Членами УНТ до війни стали російські історики, які дотримувалися ліберальних поглядів О. С. Лаппо-Данилевський і О. Є. Пресняков, чеський історик Кароль Кадлец, німецький історик з Бонна К. Л. Гец та інші відомі учені. У квітні 1914 р. до товариства вступив В. Вернадський, на що варто звернути увагу, оскільки його діяльність в українських наукових структурах відносять до 1918 р., пов’язуючи її початок з участю у створенні Української академії наук.

Наукові функції в Статуті УНТ не виділено в окремий самостійний пункт. Вони формулювалися як однопорядкові зі загальноосвітніми і популяризаційними. З параграфом другим, який формулював мету товариства воно мало “сприяти розробці

²⁵ *Огляд діяльності Українського наукового товариства в Києві* (Київ: Друкарня Другої артілі, 1913), 28.

²⁶ Протоколи засідань Ради Наукового товариства у Києві, 1907–1921 рр., Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Інститут рукопису, ф. X, од. зб. 32919, арк. 59, 62, 67 зв.

і популяризації українською (малоросійською) мовою різних галузей науки”. Галузі не визначалися і в п’ятому параграфі, у якому йшлося про створення наукових секцій і комісій, у тексті відсутній термін “українська наука”. Укладачі Статуту не формулювали національних постулатів. Невизначеність тексту Статуту можна віднести як на свідомісну українофільську обережність, так і на те, що вони мусили дотримуватися обмежень “Тимчасових правил про товариства і союзи”. Водночас цей офіційний документ закріплював давню практику влаштування науковими і просвітницькими товариствами публічних читань. У статуті УНТ це право було закріплено в розширеному варіанті, згідно з яким товариство могло влаштовувати публічні лекції, диспути, відкриті для публіки (у формі “запрошених гостей”) наукові зібрання і навіть наукові з’їзди.

Рада УНТ запланувала і завчасно отримала офіційний дозвіл на цикл лекцій М. Грушевського, І. Стешенка і О. Грушевського. У першій половині листопада 1907 р. М. Грушевський прочитав три лекції на тему “Культурний і національний рух на Україні в другій половині XVII ст.” Щодо першої лекції, прочитаної 10 листопада 1907 р., М. Лисенко і Є. Тимченко зауважили лектору галицький акцент. У своєму щоденнику М. Грушевський відзначив що у залі “людей було багато, з усіх соціальних верств”. Другу лекцію він, за власною оцінкою, читав краще: “лекція мені удалась далеко ліпше, я читав голосніше й рівніше”. Третю лекцію він читав дві години – “забагато взяв матеріалу” й, оскільки зірвав голос, вважав, що “лекція пройшла слабше”²⁷. Це були його власні критичні оцінки, однак преса відзначала, що лекції Грушевського зібрали поважну й уважну аудиторію, а газета “Рада” по свіжих слідах видрукувала їх. Слідом за М. Грушевським три лекції про українських шестидесятників XIX ст. прочитав І. Стешенко. Наступного року з лекціями виступив О. Грушевський. Лекції для відвідувачів були платними й за рішенням Ради товариства половина прибутку від них призначалася лекторам.

Однак важливішим фактом було те, що лекції мали винятково українознавче спрямування і велися українською мовою. Читання українознавчих лекцій українською мовою у Києві – місті, де впродовж десятків років діяло багато інших наукових товариств та вищих навчальних закладів, професори яких були популярними російськомовними лекторами, зокрема економіст, професор Політехнічного інституту С. Булгаков, філософ П. Кудрявцев та інші члени Релігійно-філософського товариства, – було проривом інтелектуального і соціокультурного значення.

Лекції проводили у школі М. Лисенка, а зі заснуванням у квітні 1908 р. Українського клубу – у його приміщенні. Тут же до закриття клубу у 1912 р. проводилися т.зв. прилюдні, тобто відкриті для бажаючих наукові засідання УНТ. На них виносили дискусійні теми, які могли зацікавити ширшу аудиторію. Особливо розраховували

²⁷ М. С. Грушевський, Щоденник, 1904–1910 рр., ЦДІА України у м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 25, арк. 165, 166; Ігор Гирич, “М. Грушевський у досягненні ідейно-культурної соборності та подоланні наддніпрянського партикуляризму в 1906–1907 рр. (за матеріалами щоденника),” *Український історичний журнал* 5 (2016): 101.

на студентську молодь, службовців, лікарів та інші інтелігентні верстви. Зразками такої тематики слугують обговорення літературознавчих та мовознавчих аспектів творчості Марка Вовчка (доповідали І. Стешенко, В. Доманицький), М. Гоголя (О. Грушевський, П. Петровський, О. Сушицький), М. Коцюбинського (О. Пчілка, О. Русов), Лесі Українки (М. Грушевський, Л. Старицька-Черняхівська, І. Стешенко, А. Ніковський). Тематика читань мала досить широкий діапазон й охоплювала доповіді з історії світового й українського мистецтва та архітектури (Д. Антонович, В. Щербаківський, Г. Павлуцький, М. Біляшевський, О. Левицький). Економічно-статистичну тематику розробляли і представляли М. Гехтер, М. Стасюк, А. Королева, А. Ярошевич. Про муніципальні підприємства у Швейцарії інформував С. Драгоманов, про Всесвітні виставки 191 р. – І. Чоповський. Популярність мали лекції з медичної тематики і гігієни (О. Черняхівський, А. Корчак-Чепурківський). За 6 років з 1907 по 1912 р. включно було проведено 46 відкритих прилюдних зборів, на яких заслухано 91 доповідь²⁸. Фактично це була форма апробації статей, які друкувалися у виданнях УНТ.

Заплановане на 11 лютого 1914 р. публічне засідання, присвячене 100-літтю Т. Шевченка, було знято через офіційну заборону, однак на засіданнях історичної і філологічної секцій товариства заслухано низку доповідей про гуманізм Т. Шевченка, естетичні погляди поета, його окремі твори, нові видання “Кобзаря”. УНТ у Києві, на відміну від НТШ, яке відмежувалося від просвітницьких і дидактичних функцій, адресувавши їх іншим інституціям, діяло на фоні значно меншої порівняно зі Львовом організаційної профільованості та інтенсивності національно-культурного руху. У Києві більшу вагомість мав принцип публічності у діяльності національного наукового товариства й утвердження українськості загалом. Цим пояснюється влаштування публічних лекцій, відкритих для публіки читань та наукових зборів, що не применшувало наукового характеру товариства.

У зв'язку з підготовкою до відзначення ювілею Т. Шевченка М. Грушевський заснував журнал “Україна”. За первісним задумом українознавчий часопис мав бути науково-популярним. Мотивація редактора відображала потребу подальшої диференціації видавничої діяльності з метою виходу на ширшу, ніж суто науково-академічна аудиторія. Однак на практиці функції журналу були більше зсунуті у бік наукового, ніж популярного формату, про що свідчать його рубрики, тематика, стилістика, автура. Масової україномовної читацької аудиторії у суспільстві, позбавленому навіть початкової національної освіти, годі було сподіватися. На нашу думку, журнал “Україна” транслиував інформацію від досить вузького кола українських інтелектуалів (продуцентів ідей та наукових концепцій) до ширших верств інтелігенції – потенційних реципієнтів національної ідеології.

Відмовившись після відомих подій літа 1913 р. від головування у НТШ, М. Грушевський інтенсифікував науково-організаційну роботу в Києві. Починаючи з жовтня, він щомісяця скликав загальні збори товариства, ініціював створення фонду

²⁸ Огляд діяльності Українського наукового товариства в Києві, 6.

для зведення будинку для УНТ, значно розширив його членський склад. Чисельність товариства зросла з 21 у 1907 р. до 156 членів у 1913 р. Киян та позамісцевих було порівну – по 78 членів. Постійно проживали і працювали в Санкт-Петербурзі 20 членів, 3 – у Варшаві, 8 – Москві, по три у Катеринославі та Одесі, по одному в Парижі, Стокгольмі, Сімферополі, Казані, Томську та інших містах. Географія адрес членів УНТ налічувала 33 населенні пункти²⁹.

Навряд чи комусь іншому з-поміж тогочасних східноукраїнських діячів вдалося б налагодити функціонування національної наукової інституції й утримувати її діяльність у науково-організаційних параметрах, увідповіднених національним цілям. Практика організації наукових досліджень в УНТ на засадах, апробованих у НТШ, означала подолання українофільства з його “обласницькою” онтологією тлумачення українського питання. Інформаційно-культурне зближення двох частин України через наукові установи мало перекомпонувати соціокультурні перегороджі, послабити тодішній “міжукраїнський сепаратизм”. М. Грушевський, будучи у Києві носієм НТШ-івського типу наукової інституції, “авторизував” його на київському ґрунті.

Існує думка, що українські наукові інституції – винятково політичні проекти національної інтелігенції. Чи не стаємо у такому випадку на позицію знецінення наукової вартості українських досліджень, на чому наголошували польські і російські публіцисти. Проектування ціннісних зрушень в українському інтелектуальному середовищі формувало й пропагувало іншу від офіційно-імперської мотивацію наукової діяльності. Вона містила вагомий особистісний національно-патріотичний і ширший – соціокультурний компонент, однак номінувати і трактувати українські наукові інституції як символічні політичні ресурси, означає позбавити їх науково-пізнавального змісту, затіняти науково-дисциплінарний комплекс українознавчих досліджень загалом і української історіографії зокрема.

Перенесення будь-якої спеціально-академічної проблеми, особливо історичної, мовознавчої, етнологічної, статистичної у політичну площину мало місце, однак це відбувалося у публіцистиці, журналістиці, пресі. Одна сторона (російські урядові структури, шовіністична публіцистика) й інша (активісти українського руху, партії, просвітники) сторона по-своєму трактували українські наукові інституції. Перша вбачала в них виключно небезпечні політичні структури, діяльність яких перебувала під поліцейським наглядом. Друга – результатами досліджень та й самим фактом існування наукових товариств користувалася для аргументованого обґрунтування політичних вимог.

Про збіги чи пряму співвідносність політичної і науково-інтелектуальної шкали виміру українського руху не може йтися. Швидше мова про перетин і одночасне розмежування двох площин національного руху. “Українська справа, – остерігав мудрий М. Драгоманов, відгукуючись на початок перебудови Товариства ім. Шевченка на наукове, – одним боком зв’язується з найспеціальнішими

²⁹ Зінаїда Зайцева, *Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець – початок XX ст.)*: Монографія (Київ: КНЕУ, 2006), 213.

академічними, навіть археологічними студіями, а другим з бідною політикою, і потребує або незвичайної універсальності духа й характеру, або поділу праці. Останнє діло нелегке”³⁰. М. Грушевський з цією складною справою впорався. Він ригористично розділяв власну наукову працю й діяльність очолюваних ним наукових товариств, з одного боку, і політичну публіцистику та партійну діяльність, з іншого. Об’єктно-предметна спрямованість наукових видань НТШ та УНТ зумовила їх визнання академічним світом. Імперативне дотримання українськими товариствами академічних параметрів діяльності сформувало їх функціональні еквівалентності з академіями наук, що сприяло інкорпорації цих товариств у світовий науковий простір, налагодженню діалогу з культурою і наукою Європи й світу.

Отже, ідея утворення УНТ була спонтанною й мала, так би мовити, місцеве інтелектуальне та культурне підложжя, проте втілювалася вона зі значною компонентою досвіду організації наукових досліджень М. Грушевським у НТШ. Його обрання головою УНТ було запорукою ефективної діяльності товариства.

Також М. Грушевський удосконалив і конкретизував первісний проект громадівців, впевненіше і рішучіше використав можливості, які відкривала нова політична ситуація у Росії для впровадження національної мови до сфери наукового видавництва й ширшого публічного простору. Порівняно зі Львовом у Києві учений діяв у “вужчому коридорі” можливостей фінансового, кадрового (через відсутність українських кафедр), суспільно-політичного плану, однак йому вдалося утвердити сутнісно наукові засади діяльності членів УНТ. Частково було реалізовано просвітницьку місію українознавства шляхом організації відкритих для публіки засідань УНТ і публічних лекцій, на яких звучала українська мова.

Діяльність М. Грушевського у Києві дала новий поштовх національному науковому рухові, започаткувала формування української науки як соціокультурної практики. Попри обтяжливі обставини та регіональні політичні і соціокультурні особливості інституціоналізація української науки відбувалася як цілісний – за своїм науково-дисциплінарним змістом та організаційними формами – процес, якому була властива висока динамічність. Цій його рисі відповідає термін “український науковий рух”, який широко вживали М. Грушевський, І. Франко, Д. Дорошенко та ін. та який циркулює в сучасному наукознавстві.

Завдяки М. Грушевському український науковий рух одержав вагомий організаційний ресурс та академічну перспективу. Питання, чому М. Грушевський не перетворив у 1917 р. УНТ на Академію, є темою окремого дослідження.

³⁰ Михайло Драгоманов, *Австро-руські спомини* (Львів: НТШ, 1892), ч. 5, 328.

MYKHAILO HRUSHEVSKYI IN THE PROCESS OF UKRAINIAN SCIENCE INSTITUTIONALIZATION (UKRAINIAN SCIENTIFIC SOCIETY IN KYIV: BETWEEN ENLIGHTENMENT AND SCIENCE)

Zinaida ZAITSEVA

Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman

Chair of Political History,

54/1 Peremohy av., 02000, Kyiv, Ukraine

Mykhailo Hrushevskyi is a key person in the history of Ukrainian science. He was not only the author of the fundamental research on Ukrainian history. The field of scientist's work was broader than just history. M. Hrushevskyi was familiar with the latest tendencies in the Humanities and had extraordinary organizational skills. This talent could be observed most vividly through the main concern of his life – the institutionalization of Ukrainian science. Under his management the Shevchenko Scientific Society (the NTS) in Lviv obtained the academic standards. Certain opportunities for the realization of national academic project appeared after the foundation of *the Ukrainian Scientific Society* (the UNT) in Kyiv in 1906. This article will primarily try to clarify how M. Hrushevskyi managed to build the foundation for the further academic atmosphere in the newly created Ukrainian society without being the formal founder of the Ukrainian Scientific Society and during working in the atmosphere of obscure national and cultural identity of Kyiv scientists. One of the objectives of the thesis is to weaken the stereotypical for the historiography image of the Kyiv society as a culture and enlightenment centre.

The idea of creating the Ukrainian Scientific Society in Kyiv and the first steps in this direction belonged to the representatives of Kyiv community. While debating the need to reorganize “*The Kyivska Starovyna*” magazine, the format of which looked outdated in the 20th century, its editor V. Naumenko suggested setting up a scientific society simultaneously with the new magazine. The Code of the UNT was registered with the Kyiv official institutions. It was rather mild on formulating the national postulates.

Using the additional sources the course of the Society constituent assembly was studied. The election of the UNT head was held with the help of secret voting. The candidates were M. Hrushevskyi, I. Luchyskyi, V. Naumenko and F. Volkov. M. Hrushevskyi was elected as the UNT head as the result of the voting. The author of the article highlights the obstacles which could have prevented the professor of Ukrainian history of Lviv University and the NTS head from being elected the head of the *Ukrainian Scientific Society*.

Having the authority of the Head of the Society, M. Hrushevskyi insisted on following the academic principles in the work of its members. The UNT structure followed the example of the scientific and organizational structure of the NTS. The corresponding scientific sections and commissions were created. The members studied the issues concerning history, literature, ethnology and economical statistics.

After a long discussion, M. Hrushevskyi convinced the UNT members in the need to separate the scientific publications from the journalistic ones, as well as the need to give up the practice of Ukrainian-Russian bilingualism in publishing. According to his proposal, “*The Zapysky of the UNT*” (the Notes of UNT) became the title body of the society. The structure, the contents and the style of the publication followed the academic standards. The publication was in Ukrainian.

Owing to M. Hrushevskyi's broad connections in the world of science, the UNT library established the interchange of publications with various European scientific institutions. Before the beginning of the First World War many famous scientists were the members of the UNT which serves as a proof of the UNT academic nature.

Unlike the NTS, Kyiv UNT worked on the basis of lesser organizational complexity and intensity of national cultural movement. The principle of wide publicity played an important role in the operation of the national society of scientific nature resulting in the UNT organizing public lectures and scientific meetings. Such practice did not undermine the scientific nature of the UNT as with the results of scientific research being discussed with the wider audience, their approbation occurred. The lectures and reports to a greater

deal concentrated on Ukrainian issues. They were given in Ukrainian which defined their actuality and novelty for the Russified Kyiv.

Thus, M. Hrushevskiy took the opportunity of the partial democratization of the legislation in Russia more confidently in order for the Ukrainian East to learn from the experience of Galicia in national and cultural self-organization of the national intellectual forces. He transformed the original, uncertain in its national nature, project of the UNT founders and ensured the academic and initially nationally Ukrainian nature of the UNT. The conclusion drawn was based on the use of the elements of cross temporal analysis of the institutionalization processes in the Ukrainian scientific movement and defining the role of M. Hrushevskiy in them.

Key words: Ukrainian scientific movement, Mykhailo Hrushevskiy, Shevchenko Scientific Society in Lviv, Ukrainian Scientific Society in Kyiv, Ukrainian studies, scientific publications, popularization of science.

REFERENCES

- Doroshenko, Dmytro. *Moi spomyny pro davnie mynule (1901–1914 roky)*. Kyiv: Tempora, 2007. (in Ukrainian).
- Drahomanov, Mykhailo. *Avstro-ruski spomyny*. Lviv: NTSh, 1892, ch. 5. (in Ukrainian).
- Homotiuk, Oksana. “Mykhailo Hrushevskiy – arkhitektor nauky pro ukrainoznavstvo.” *Psykhologhiia i suspilstvo* 2 (2010): 26–52. (in Ukrainian).
- Homotiuk, Oksana. *Zlet i trahediia ukrainoznavstva na zlami epokh (90–ti rr. XIX – persha tretyna XX st.): monohrafiia*. Ternopil: Ekonomichna dumka, 2007. (in Ukrainian).
- Hrushevskiy, Mykhailo. “Spomyny.” Kyiv 8 (1989): 102–154. (in Ukrainian).
- Hrushevskiy, Mykhailo. “Try akademii.” *Mykhailo Hrushevskiy, Tvory u 50-ty tomakh*. Lviv: Svit, 2015, t. 10(1). 399–412. (in Ukrainian).
- Hrushevskiy, Mykhailo. “Ukrainske naukove tovarystvo v Kyievi y yoho naukove vydavnytstvo.” *Mykhailo Hrushevskiy, Tvory u 50-ty tomakh*. Lviv: Svit, 2007, t. 8. 177–184. (in Ukrainian).
- Hrushevskiy, Mykhailo. “Velyke dilo.” *Mykhailo Hrushevskiy, Tvory u 50-ty tomakh*. Lviv: Svit, 2015, t. 10(1). 356–364. (in Ukrainian).
- Hrushevskiy, Mykhailo. “Vseukrainska Akademiia nauk (VUAN).” *Ukraina* 1–2 (1925): 211–226. (in Ukrainian).
- Hrushevskiy, Oleksandr. “Ukrainske naukove tovarystvo v Kyievi ta Istorychna sektsiia pry Vseukrainskii akademii nauk.” *Ukraina* 4 (1924): 180–188. (in Ukrainian).
- Hyrych, Ihor. “M. Hrushevskiy u dosiahnenni ideino-kulturnoi sobornosti ta podolanni naddniprianskoho partykuliaryzmu v 1906–1907 rr. (za materialamy shchodennyka).” *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 5 (2016): 101–138. (in Ukrainian).
- Katrenko, Andrii i Taras Suslo. “Ukrainske naukove tovarystvo v Kyievi.” *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 5 (1967): 130–133. (in Ukrainian).
- “Khronika Ukrainskoho naukovo tovarystva v Kyivi.” *Zapysky Ukrainskoho naukovo tovarystva u Kyivi* 1 (1908): 150–159. (in Ukrainian).
- Loktiev, Vadym. “Neistorychni paraleli.” *Visnyk NAN Ukrainy* 12 (2013): 64–73. (in Ukrainian).
- Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho*. Red. Liubomyr Vynar, Ihor Hyrych ta Svitlana Pankova. Kyiv, Niu-York: Prostir, 2010, t. 5. (in Ukrainian).
- M. S. Hrushevskiy, Shchodennyk. 1904–1910 rr. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Kyievi. Fond 1235, opys 1, sprava 25. (in Ukrainian).

- Naumenko, Vladimir. *Aleksandr Aleksandrovych Rusov i ego obshchestvennaia i literaturno-nauchnaia rabota na Ukraine i dlia Ukrainy*. Chernigov: B.y., 2010. (in Russian).
- Naumenko, Volodymyr. "A. A. Rusov y eho obshchestvennaia y lyteraturno-nauchnaia rabota na Ukrainy y dlia Ukrainû." *Ukraynskaia zhyzn* 3 (1916): 14–31. (in Ukrainian).
- Ohliad diialnomy Ukrainskoho naukovohto tovarystva v Kyivi*. Kyiv: Drukarnia Druhoi artili, 1913. (in Ukrainian).
- Onopriienko, Valentyn i Tetiana Shcherban. *Dzherela z istorii Ukrainskoho naukovohto tovarystva v Kyievi*. Kyiv: Informatsiino-analitychne ahentstvo, 2008. (in Ukrainian).
- Pankova, Svitlana. "Mykhailo Hrushevskiy ta "Ukraynskyi vestnyk" u svitli lystiv Oleksandra Lototskoho (1906 rik)." *Arkhivy Ukrainy* 5–6 (2017): 65–90. (in Ukrainian).
- Protokoly zasidan Rady Naukovoho tovarystva u Kyievi. 1907–1921 rr. Natsionalna biblioteka Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho. Instytut rukopysu. Fond X, odyntsua zberezhennia 32919. (in Ukrainian).
- Shapoval, Yurii i Ihor Verba. *Mykhailo Hrushevskiy*. Kyiv: Alternatyvy, 2005. (in Ukrainian).
- Tkachenko, Ihor. "Redaktsiina polityka M. Hrushevskoho v "Literaturno-naukovomu vistnyku" (1907–1914)." *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 5 (2010): 90–103. (in Ukrainian).
- Usenko, Pavlo. "Pryzabuta "Ukraina" (Do istorii chasopysu)." *Suchasnist* 5 (2001): 105–110. (in Ukrainian).
- Valion, Oksana. "Mykhailo Hrushevskiy i Naddniprianshchyna (kin. XIX – poch. XX st.)." *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu. Serii: Istorychna* 3 (2005): 101–106. (in Ukrainian).
- Verba, Ihor. "«Z 1906 r. diialnist Hrushevskoho stala vse bilshe perenosytysia na Velyku Ukrainu do Kyieva» (Mykhailo Hrushevskiy u 1906–1913 rokakh)." *Viche*. Red. Viktor Husiev. Kyiv: Ekspres-Polihrat, 2011. 162–181. (in Ukrainian).
- Zaitseva, Zinaida. *Ukrainskyi naukovyi rukh: instytutsionalni aspekty rozvytku (kinets – pochatok XX st.): monohrafiia*. Kyiv: KNEU, 2006. (in Ukrainian).

Стаття надійшла до редколегії 28 січня 2016 р.

Прийнята до друку